

HOKAND HANLIĞI'NDAKİ YARGI KURUMLARI ÜZERİNE KISA BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Fahrettin ATAR,* Aitmat KARIEV**

Özet: Hokand Hanlığı Orta Asya'da 1709-1876 yılları arasında başşehir Hokand olmak üzere Fergana bölgesinde hüküm süren bir devlettir. Hanlığın kurucusu Ming kabilesine mensup olan Şâhruh'tur. Şâhruh'un 1709 tarihinde kurduğu bu devlet "*Hokand Hanlığı*" ve "*Fergana Hanlığı*" adıyla bilinmektedir. Hokand Hanlığı'nda yargı görevi önceki İslâm devletlerinde olduğu gibi başta kâdılar olmak üzere a'lam, müftü, mirza (kâtip) gibi unvanlı memurlar tarafından ifâ edilmiştir. Bu makalede Hokand Hanlığı'ndaki "*Yüksek Saray Mahkemesi-Âli Saroy Mahkaması*", "*Kâdî'l-Askerlik Kurumu*", "*Muhtesiplik Müessesesi*", "*Kâdî-i Kelanlık (Başkâdılık)*" ve "*Kâdılık Teşkilâtı*"nın yapısı ve işleyişi, bu kurumdaki görevlilerin adli yetkileri, tayinleri, terfileri ve azilleri gibi hususlar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Yüksek Saray Mahkemesi, Kâdî'l-Asker, Muhtesip, Kâdî-i Kelan, Kâdî, A'lam, Müftü, Mirza.

A Bief Overview Of Judicial Institutions In Khanate Of Hokand/Kokand

Abstract: Hokand Khanate was a state that located in Fergana Valley which in the ascendant between 1709-1876 years in Central Asia. Capital city of the Khanate was Hokand. The founder of the Khanate was Ming tribe member named Shahruh. The state which established by Sharuh in 1709 was known as "*Hokand Khanate*" and also "*Fergana Khanate*". In the Hokand Khanate, jurisdiction was executed by titled government employers like "*kâdî*", "*a'lam*", "*müftü*" and "*mirza*" as in the previous first Islamic States. In this article authorities, assignments, promotions and dismissals of government employers who execute jurisdiction "*Yüksek Saray Mahkemesi-Âli Saroy Mahkaması*", "*kâdî'l-askerlik*", "*muhtesiplik institution*", "*kâdî-i kelanlık*" and "*kâdılık*" and will be examined. **Key Words:** Hokand Khanate, Court of White House, Kâdî'l-Asker, Muhtesip, Kâdî-i Kelan, Kâdî, A'lam, Müftü, Mirza.

GİRİŞ

Tarihte Orta Asya Türk hanlıkları olarak bilinen Buhara Hanlığı ve Hive Hanlığı arasında Hokand Hanlığı da yer alıyordu. Başşehri Hokand olan Hokand Hanlığı Fergana bölgesinde Ming kabilesine mensup Şâhruh Biy tarafından 1709 tarihinde kuruldu ve 1876 yılına kadar varlığını sürdürdü¹. Hokand Hanlığı kuzeyde Ak-

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi, fatar@marmara.edu.tr

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı doktora öğrencisi, k.aytmamat@gmail.com Aitmat KARIEV'in doktora tezinin adı: "Orta Asya'da İslam Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi" (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği).

1 V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan: Tipografiya İmparatorskago Universiteta, 1886, s. 49, 50, 51, 56, 58; İshakhon Töre İbret, *Tarihu Fergana*, Taşkent: Manaviyat Yayınları, 2005, s. 7, 8, 13; Ü. Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2006, s. 14-15, 17-18, 21, 22-23, 26; Z. Magzuni (Maksım), *Fergana Handarının Tarihi*, Çev; Moldo Sabır Dosbolov- Omor Sooronov, Bişkek: Turar Basımevi, 2007, s. 221-222.

mescit Kalesi, güneyde Hocent, kuzey doğuda Kaşgar, Aksu, Üç Tufan, Canısaar, Yarkent, Hotan, güney batıda Külap, Karategin, Darvaz, Semerkant sınırları içinde idi. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında Âlim Han ve Muhammed Ali Han zamanında hanlığın sınırları Taşkend ve Yesi şehirlerini içine alıyor ve Balkaş Gölü'ne kadar uzanıyordu. Kısacası Hokand Hanlığı aşağı yukarı günümüz Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan Devletleri'nin bulunduğu toprakların önemli bir bölümüne hükmediyordu. Hokand Hanlığı 1758'de kısa bir süre Çin hakimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldı. Hokand Hanlığı, tıpkı Buhara Hanlığı gibi 1868'de Rus himayesini kabul etmek mecburiyetinde kaldı. 1876 tarihinden itibaren de tamamen Rus hakimiyetine alınarak ortadan kaldırıldı.

Hokand Hanlığı, kendine özgün idarî bir yapısı,² tarihî bir geçmişi,³ kendisine özgü bir eğitim kültürü,⁴ vakıflar kültürü⁵ ve yargı sistemi⁶ olan müstakil bir hanlık idi. Hanlığın idarî yapısı esasen saray bölümü, askerî bölüm ve dinî bölüm şeklindeki üç ayaklı bir sistem üzerine kurulmuş idi. Saray ve askerî bölümün yanı sıra dinî bölümün idaredeki yeri ayrı bir öneme sahipti. Dinî bölüm şeyhülislâm yönetiminde idare ediliyordu ve hanlıktaki şe'ri mahkemeler de kâdı-i kelanlık (baş kâdılık) kurumu altında bu bölüme bağlı idi.

Günümüz Orta Asya halkı arasında gün geçtikçe İslâmî faaliyetler artmakta ve İslâmî ilimler alanında da pek çok bilimsel çalışma yapılmaktadır. Hokand Hanlığı öncesi Orta Asya'da kurulmuş İslâm Devletleri'nin yargı teşkilâtı ve işleyişi üzeri-

- 2 A. Abdurahimova – M. S. İsakova – Z. M. Suleymanova, *Davlat Muassasalari Tarixi*, Sharq Neşriyat, Taşkent: 2007, s. 50; H. Ziyaev, *Türkistanda Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Çev., A. Çelikbay, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, s. 27-28; T. K. Beysembiev, *Kokandskaya İstoriografiya*, Almata: TOO "Print-S"-Yayınevi, 2009, s. 21-52; *Tarihi Şahrûhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Alma-Ata: İzdatelstvo "NAUKA" Kazahskoy SSR, 1987, 42-52.
- 3 Bkz; Muhammed Hâkim Han, *Muntahabu't-Tavârih*, Çev: Şadmon Vahidov, Taşkent: Yangi Asr Avlodi Yayınları, 2009; Niyoz Muhammed Hokandî, *İbratü'l-Hvakin (Tarih-i Şahrûhi)*, Çev: Ş. Vahidov-Ş. Umarov, *Hudoyorhan Avlodlari Tarihi*, Taşkent: Turon Zamin Ziyu, 2014; İshakhon Töre İbret, *Tarihu Fergana*, Taşkent: Maanaviyat Yayınları, 2005; T. Kenensariyev, *The Kyrgyz and Kokand Khanate*, Osh: The Osh State University, 2000; Mızoolim Muşrif, *Ansabü's-Selatin va Tavarihü'l-Havakin (Kukon Honliği Tarihi)*, Taşkent: Gofur Gulom Nomidagi Adabiyot va Sanat Noşriyoti, 1995; Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarih-i Türkistan*, Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009; Z. Magzunî (Mak-sım), *Fergana Handarının Tarihi*, Çev: Moldo Sabir Dosbolov- Omor Sooronov, Bişkek: Turar Basimevi, 2007; H. N. Bababekov, *İstoriya Kokanda*, Taşkent: Fan Yayınevi, 2006; M. Babadjanov, *Kokandskoe Hanstvo; Vlast, Politika, Relegiya, Tokyo-Taşkent: Nihü Program İslamic Area Studies Center At The University Of Tokyo (TIAS) ve İnstitut Vostokovedeniya Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan*, 2010; V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan: Tipografiya İmparatorskago Universiteta, 1886; T. K. Beysembiev, *Kokandskaya İstoriografiya*, Almata: TOO "Print-S"-Yayınevi, 2009; *Tarihi Şahrûhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Alma-Ata: İzdatelstvo "NAUKA" Kazahskoy SSR, 1987.
- 4 K. Kattaev, *Semerkant Madrasalari ve İlmu Fan Rivaci*, Semerkant: Zarafşan Yayınevi, 2003; A. Fitrat, *Buhara'da Cedidçilik Eğitimi Reformu-Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, Haz: Seyfettin Erşahin, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 2000; *Buhara'da Cedidçilik Eğitimi İslahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat*, Dinî Araştırmalar, Ocak-Nisan, 1999, c. 1, sy. 3, ss. 213-255; M. Egamberdiev, *Çarlık Rusya'nın Türkistandaki Eğitim Politikası*, Gâzi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, c. 6, sy. 1, (2005), ss. 103-108.
- 5 R. N. Nabiev, *Vakfnoe Hozaystvo Kokandskogo Hanstva*, Taşkent: İnstitut Vostokovedeiy im. Abu Rayhana Beruni – İnstitut İstorii Narodov Sredney Azii im. Mahpirat, 2010.
- 6 N. Eşonova, *Orta Osyoda Kozilik Sudlari Faoliyatining Hukukiy Asoslari (XIX-Asrning İkinci Yarimi va XX-Asrning 20-Yillari)*, Taşkent: Fan va Ta'lim Poligraf Basmoanasi, 2010.

ne yapılmış bilimsel çalışmalarda yargı fonksiyonu ifâ eden memurlar hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Tespitlerimize göre Hokand Hanlığı'nın yargı kurumu ve işleyişine dair vesikalara dayalı bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Bu makale bu boşluğu kısmen doldurmak amacıyla kaleme alınmıştır.

I. YÜKSEK SARAY MAHKEMESİ (MEZÂLİM MAHKEMELERİ)

Buhara Emirliği'nde olduğu gibi Hokand Hanlığı'nda da Mezâlîm Mahkemeleri vardı ve devlete karşı ayaklanma, vergi ödememe, hanı tahtan indirme propagandası gibi konular bu kurum tarafından halledilmiş ve bu işlerin başında bizzat han bulunmuştur. Bunun en bariz örneğini Ömer Han (1812-1822) döneminde mezkûr konuların yanı sıra, sıradan davalara da bizzat kendisinin bakmasında görmemiz mümkündür.⁷ Hanlıkta adlî yetkinin kullanım şekli padişah'tan padişaha değişiyordu; bazı padişahlar bizzat davalara bakıyordu, bazıları da bu yetkisini kâdı'lara devrediyordu. Murad Şah (1845) döneminde Mezâlîm Mahkemesi kurulup kurum içinde 40 fâkih ve bunun yanında müftü, rais (muhtesib), sadrların da yer aldığı görülmüştür.⁸

II. KÂDÎ'L-ASKERLİK KURUMU

Hanlıktaki askeriye kâdıları olan kâdî'l-askerler kâdî-i kelanın gözetiminde çalışmıyorlardı. Kâdî'l-askerlerin yetkileri ve görevlerini ordunun savaşındaki pozisyonunu belirleme, ganimetleri taksim etme ve özelde savaş genelde askeriye alanında meydana gelen davaları şerî kararlara bağlama şeklinde kategorize etmek mümkündür.⁹ Ayrıca savaşın olmadığı normal zamanlarda sıradan davalara da bakabiliyor, davalara çözüm üretebiliyordu. Kâdî'l-askerlerin yanında kâdî-i cillov şeklinde isimlendirilen kâdı'lar da vardı. Bunlar, esasen ordu ve elçilerin atlarından sorumlu olup, bu alandaki nizâlarda yetkili birer kâdî idi.¹⁰

III. MUHTESİPLİK (RAİSLİK) MÜESSESESİ

Hokand Hanlığı'nda kamu hakları ihlâlüne engel olan ve halkın sosyal güvenlik ve asayişinden sorumlu tutulan muhtesiplik müessesesi vardı. Bu müessesenin başında bulunan şahsa muhtesip deniliyordu. Bazı kaynaklarda muhtesip karşılığı

7 Magzuni, s. 50.

8 Sodikov-Şamsutdinov-Ravşanov-Usmanov, s. 46.

9 Soodanbekov, s. 59.

10 U. Sultonov, *Kukon Honligi Davrida Toshkent Kozilarini Tayinlash Hakidagi Yorliklar Tahlili*, Uzbekiston Respublikasi Oliy va Urta Mahsus Ta'lim Vazirligi Zahiriddin Muhammad Bâbü'r Nomli Andicon Davlat Universiteti, Fargona Vodiysi Tarihi Yangi Tadkikotlarda Respublika İlmiy- Amaliy Konferentsiyasi Materiallari, Andicon; 24 – Şubat, 2015, s. 132.

olarak “*rais*”¹¹ terimi de kullanılıyordu. Ta’zîr cezalarında yetkisi bulunan muhtesip, bu yetkilerinden dolayı bazen “*kâdî rais*”¹² şeklinde de isimlendiriliyordu. Bu müessesede muhtesibin dışında kûrbaşı (korbaşı), yüzbaşı, mirşab, tilçi ve uzun kulak unvanlı memurlar da görev yapıyordu ve bunların görevlerini ifâ ettiği mekâna da mirşabhâne deniliyordu. Biraz sonra da zikredileceği üzere mirşabhâne kısa süreliğine hapis cezasına mahkum olan mahpuslar hapsediliyordu.

Muhtesib, cemaatin ve imamın beş vakit namazı edâ edişini, ibtidaî mekteplerdeki talebelerin hocalarına olan muamelesini ve mekteplerdeki eğitim sistemini, pazardaki ürünlerin kilo, fiyat ve kalitesini kontrol ediyordu. Ayrıca erkeklerin sarıksız gezmelerine, kadınların süslü ve çekici elbiseler kullanmasına da engel oluyordu. Eşlerine iyi muamelede bulunmayanları da uyarıyordu.¹³ Bazı muhtesipler kendilerinin muhtesiplik görevini oğullarına devredebiliyordu. Muhtesibin yardımcısı (halife) ve hizmetçileri ile beraber şehir ve kasabalarda geziyor, suçlu bulduğu insanları Kur’andan bazı âyetleri okuduktan sonra en düşük vuruştan en yüksek vuruşa yükselme şeklinde cezalandırabiliyordu. Cezalandırma esnasında kan kaybindan ölen suçlu için muhtesibin hizmetkârı diyete mahkum olunamazdı.¹⁴

Muhtesiblik kurumu içerisinde geceleyin halkın güvenlik ve asayişinden sorumlu tutulan korbaşı (kûrbaşı) kolu (bölümü) da yer almaktaydı. Korbaşı’nın görevi akşam namazından sonra halkın evlerine girip ana kapılarını kapamalarını, tüccarların dükkânlarını kapatıp evlerine dönmelerini, şehre karşı yapılabilecek her tür olası bir saldırıda halkın bilgi sahibi olmasını sağlama işleri onun asıl görevlerinden idi. Bunun için korbaşının elinde yüzbaşılar hizmet ederlerdi. Yüzbaşılar ise mirşabları kontrol ederdi ve mirşabların görev yaptığı özel mekanlara mirşabhâne denilmekteydi ki,¹⁵ bu evlerde genelde kısa süreliğine hapis cezasına mahkûm olanlar hapsediliyordu. Mirşabların sayısı şehrin hacmine ve siyasetin istikrarlı veya istikrarsız durumu içerisinde olmasına göre değişkenlik arz edebiliyordu. Taşkent şehrinin Ruslar tarafından alınması esnasında (1865) şehrin her bölgesinde 100 adet mirşab bulundurulduğu tespit edilmiştir.¹⁶ Muhtesibin ve korbaşının özel tilçi ve uzunkulak şeklinde isimlendirilen casusları vardı. Tilçi-bölgedeki dinî-siyasî her tür haberleri, hırsızlıkları, tartışmalı oyundan hasıl olan kavgaları, zânî ve zâniyelerin zinalarını, idâreye karşı yapılan propagandaları muhtesib veya korbaşıya iletliyordu. Muhtesib veya korbaşı konunun üstesinden gelebiliyorsa kendileri

11 Soodanbekov, s. 95,59.

12 N. Hanikov, *Opisanie Buharskago Hanstva*, Sain Petersburg: İmparatorkoy Akademii Nauk, 1843, s. 191-192; Sultonov, *Kukon Honligi Davrida Toşkent Kozilarini Tayinlaş Hakidagi Yorliklar Tahlili*, s. 132.

13 N. P. Ostroumov, *Sartı-Etnografiçeskie Materialı*, Taşkent: Tipo-Litografiya torg. Doma “F. i G. Br. Kamenskie”, 1896, s. 59-60, 61; Kraft, s. 60.

14 Bkz; Ostroumov, *Sartı-Etnografiçeskie Materialı*, s. 268-269, 262, 269-270; Azimova-İsakova-Suleymanova, s. 49.

15 Ostroumov, *Sartı-Etnografiçeskie Materialı*, s.61.

16 Ostroumov, *Sartı-Etnografiçeskie Materialı*, s. 61,268.

bizzat konunun hallini sağlardı. Aksi halde konunun bölge hâkimleri tarafından halledilmesini sağlardı. Uzunkulak ise sadece Ramazan boyunca akşamdan sahura kadar açık olan pazarlarda meydana gelen husumetleri muhtesibe iletirdi.¹⁷

IV. KÂDÎ-İ KELANLIK MÜESSESESİ

Hokand Hanlığı'nda yargı görevini kâdılar ifâ ediyorlardı. Hanlık öncesi İslâm ülkelerinde kadılar halife tarafından tayin ediliyordu. Bazı halifeler bu yetkilerini vezir, vali, kadılıkudat gibi temsilcilerine devrediyordu. İslâm ülkelerinde halifeler daha çok kâdıları tayin, terfi ve azletmek üzere kadılıkudatları görevlendiriyorlardı. Hokand Hanlığı'nda kâdî'l-kudâtlık teriminin karşılığı olarak kâdî-i kelanlık terimi kullanılıyordu. Şöyle ki “kâdî-i kelan” sözü Arapça “kâdî” ve Farsça “kelan” kelimelerinden meydana gelmiş olup “baş kâdî” “büyük kâdî” anlamını ifade etmektedir. Kâdî-i kelanlık kurumu aslında Bekmirzaev'in X-XIII. asırlara uzanan Semerkant ve Buhara mahkemesinin belgeleri üzerinde yaptığı bir araştırmada tespit ettiği “*Divân-ı Kâdî*” kurumunun neredeyse tıpa tıp aynısı idi. Bu divanda tarafların getirdikleri ihtilaflar çözümleniyor ve “sakku'l-akâr”, “diyya”, “urûz”, “vakf”, “şuf'a” vb. konularda belgeler düzenleniyordu. Divan içerisinde kâdî, kâdî yardımcısı, müftü, fâkih gibi da memurlar görev yapıyordu. Ayrıca divanda görülen davalar kâdının “tazkira” veya “harîtatü'l-kâdî” adlı defterine kaydediliyordu.¹⁸ Klasik fıkıh kitaplarında harîtatü'l-kâdî karşılığı olarak “*divânul-kâdî*” tabiri kullanılıyordu. Dîvânü'l-kâdî, içinde mahkeme evraklarının muhafaza edildiği bir kap/çanta//torba idi. Bu kabda/torba/çantada mahkeme kararları, siciller, mahkeme kayıtları ve benzeri belgeler bulunuyordu. Kâdî-i kelan, kaydı hayat şartı ile han tarafından tayin edilen hanlıktaki tüm kazâi-adli işlerden sorumlu esas figür anlamında idi. Kâdî-i kelanın görevleri arasında şerî mahkemelerde görev almak isteyen kâdî adaylarını sınava tabi tutma, sınavı kazananları padişah veya bölge hakiminden tayinini talep etme, kâdılar için toplantılar tertip etme ve bu toplantıya başkanlık yapma, kimsenin çözemediği en ağır davalara bakma idi. Kısacası kâdî'l-asker ve kâdî raislerin da adli işlerini nezâret eden kâdî-i kelan aşağı yukarı günümüz adalet bakanının görevlerini ifâ ediyordu.¹⁹

17 Ostroumov, *Sartı-Etnografiçeskoe Materialı*, s. 62, 68.

18 İ. İ. Bekmirzaev, *Kazıyskie Uçrejdınenıya v Maverannahre: Voznikovenie i Razvitie, İstoričeskoj i Pravovoy Analiz*, Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2012, sy. 33, ss. 130-134.

19 S. Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlık*, 2. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 52; S. Soodanbekov, *Obşestvennyy i Gosudarstvennyy Stroy Kokandskogo Hanstva*, Bişkek: Kırgızskiy Gosudarstvennyy Natsionalnyy Universitet Yuridiceskiy İnstitut, 2000, s.57-59, 95, 117, 119; eş-Şerif Ali b. Muhammed el-Curcânî, *Kitâbu'l-Târîfât*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1983, s. 177; M. Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Birim Yayıncılık, 1993, s. 497; Mirza Şems Buhârî, *O Nekotorie Sobıtiyah v Buhâre, Hokand i Kaşgar*, Yay. Haz. V. Griegorev, Kazan: Uçennıya Zapiski Kazanskago Universiteta, 1861, s. 165; Nıyož Muhammed Hokandî, s. 461, 629; Muhammed Gâzi Merginanî, – R. Fayzullaev – N. Abdulahatov, *Hocahan Hoca Racı Merginanı*, Taşkent:

V. KÂDILIK MÜESSESESİ'NİN (ŞERÎ MAHKEME) YAPISI VE İŞLEYİŞİ

Hokand Hanlığındaki şerî mahkemeler kâdı-i kelanlık müessesesi altında iş yürütüyordu ve mahkemenin başında kâdı yer alıyordu. Mahkemenin yapısı en başta kâdı, onun altında a'lam, onun altında müftü ve en alt derecede mirzanın (kâtip) yer alması şeklinde yapılanma içerisinde olmuştur. Mahkeme memurlarının sayısı mahkemenin şehir veya köyde bulunması nedeni ile değişkenlik arz edebiliyordu. Horoşkin 1876 senesine dair paylaştığı bilgilerde Taşkent şehrinin Sebzar kasabası mahkemesinde 1 kâdı, 3 a'lam, 10 müftünün çalıştığını dile getirmiştir.²⁰ Bazı kaynaklarda Hokand Hanlığı'nda davaların bakıldığı daire veya mahkeme "*kozihana*"²¹ (kâdı hâne) şeklinde isimlendiriliyordu. Bu müessese, Hic. 1339/22 Cumadi'l-Uvlâ /1921 senesine ait Hokand Padişahı Sultan Seyyid Han'ın Taşkent şehrindeki vakfının vakıfnamesinde "*mahkama-i şar'iyya tarafidan tasdik etildi dep Mahkama-i şar'iyya raisi Husniddinhon Ahmadi*" (mahkeme-i şer'iyye tarafından tasdik edildi deyü Mahkeme-i Şer'iyye başkanı Hüsniddin Ahmadi)²² ibaresi yer almaktadır.

Hanlıktaki şerî mahkemelerin işleyişi davacı ve davalının ister yazılı ister şifahi şekilde mahkemeye başvurmaları, mahkemede görevli müftülerin konu ile ilgili fikhî görüşlerini a'lama iletmesi, a'lamin bu görüşü genel İslâm prensipleri çerçevesinde hazırladığı bir raporda değerlendirerek mührünü vurduktan sonra kâdıya iletmesi, kendisine iletilen bu görüşü en son kâdı kendisi da gözden geçirerek çoğu zaman bir celsede karar çıkarması ve bu kararın 2 adet kopyası mirza tarafından hazırlanması, davalı ve davacıya birer kopya verildikten sonra orijinalini kâdının Hüküm Defteri'ne yerleştirme şeklinde olmuştur.²³

Noshir, 2016, s. 17-18, 206, 212; S. K. Koconaliev, *Sud i Ugolovnoe Obiçnoe Pravo Kirgızov do Oktyabrskoy Revolitsii*, Frunze: İzdatelstvo Akademii Nauk Kirgızskoy SSR, 1963, s. 38; Eşonova, s. 9,11,15.

20 K. Davletşin, *Otçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskij Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, Sain Petersburg: M. M. Stasyuleviç Yayinevi, 1901, s. 36-37; V. Nalivkin-M. Nalivkina, *Oçerk Bita Jenşini Osedlago Tuzemnago Naseleniya Ferganı, Kazan: Tipografiya İmparatorskago Universiteta*, 1886, s. 56; Soodanbekov, s. 119-120; P. Horoşkin, *Oçerki Taşkenta-Sbornik Statey Kasayuşihnya Do Turkestanskogo Kraya*, S. Petersburg: Tipografiya i Hromolitografiya L. Traışelya, 1876, s. 91.

21 Sultonov, U. *Kukon Honligi Davrida Toşkent Kozilarini Tayinlaş Hakidagi Yorliklar Tahlihi*, Uzbekiston Respublikasi Oliy va Urta Mahsus Ta'lim Vazirligi Zahiriddin Muhammad Bâbûr Nomli Andicon Davlat Universiteti, Fargona Vodiyasi Tarihi Yangi Tadjikotlarda Respublika İlmiy- Amaliy Konferentsiyasi Materiallari, Andicon; 24 – Şubat, 2015, s. 131-132; F. Otahanov, *Kukon Honligidagi Diniy Unvon va Mansablar*, İmom al-Buhoriy Saboklari, 2010, sy. 3, ss. 214-216.

22 Sultonov, *Kukon Honi Sulton Sayyidhonning Toşkendagi Vakfnomasi Hususida*, Fargona Vodiyasi Yangi Tadjikotlarda, Fargona, 2009, s. 198.

23 Nalivkin-Nalivkina, s. 56; Muhammed Gâzi Merginani-Fayzullaev-Abdulahatov, s. 11; Soodanbekov, s.119; N. İ. Potanin, *Kirgizskie Stepı Kokandskogo Hanstva v Naçale XIX Stoletiya po Opisaniyu Guberskago Pravleniya*, yy. 1902, s. 223; K.K. Palen, *Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya Proizvedennoy Po Visoçayşemu Poveleniuyu Senatorom Gofmeystrom Grafom K. K. Palenom – Narodnie Sudı Turkestanskogo Kraya*, S. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1909, s. 5; Davletşin, s. 36-37; A. Muhtarova, *Materialı Po İstarii Ura-Tyube-Sbornik Aktov XVII-XIX vv.*, Moskva: İzdatelstvo Vostoçniy Literaturı, 1963, s. 40; Eşonova, s. 10; Muhammed Hâkim Han, s. 97, 203; F. Hodcaev, *İzbranne Trudi*, Taşkent: Fan, 1970, s. 82.

VI. MAHKEME ORGANLARI

A. Kâdı

Kâdı kelimesi Arapça bir kelime olup mastar halinde “*arasında hükmetmek*,” “*lehine karar çıkarmak*,” “*zorlamak ve mecbur bırakmak*” manasını bildirirken,²⁴ isim halinde ise “*hüküm*,” “*karar*,” “*yargı*” anlamına gelmektedir.²⁵ İstilahta; ise “*İnsanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıkları fıkha uygun olarak çözümlemek üzere veliyyü'l-emr tarafından tayin edilen adlî ve kazâî salahiyeti bulunan kimse*”²⁶ şeklinde betimlenmiştir. Hokand Hanlığı'nda kâdılarının tayini han veya onun yetkilendirdiği devlet görevlisi²⁷ tarafından yapılıyordu ve yargıdaki istikrarı sağlama maksadıyla esasen kayd-ı hayat şartı gözetiliyordu. Mir Fuzeyl b. Mir Ahund Dammolla Sâlih'in Âlim Han (1798-1810) tarafından Hicrî 1225 Cumadiluvla ayında (1810 Haziran) Taşkent kâdılığına tayin edilişi,²⁸ Molla Sâlihbeğ Ahund'un Şîr Ali Han (1842-1844) ve Malla Han (1858-1862) döneminde saray danışmanlığına, rasisliğe, kâdılığa ve kâdı-i kelanlığa padişah fermanıyla göreve gelmesi,²⁹ Abdurrahmanbek Han (1845) döneminde Mahmud Hoca İşan'ın Taşkent şehrinin Sebzar kasabasına eski kâdısı İsa Hoca'nın yerine tayini,³⁰ Muhammed Sâlih Hoca'yı Taşkent şehrinin Şeyhantur kasabasına 1864 senesinde Sultan Seyyit Han döneminde kâdı tayin edilişi,³¹ Hâkim Hoca Kâdı-i Kelan'ın Taşkent şehri kâdı-i kelanlığına Sultan Seyyit Han tarafından tayin edilişi³² ile konumuzu örneklendirebiliriz. Mergînân'lı Hocahan Hoca Racî Mergînânî'nin 40,³³ Semerkand'lı Mir Abdel Han Hoca'nın 27, Hokand'lı Seyit Ahmet Hoca Buzurk'un 22, Andican'lı Atabek Ubeydullah Oğlu'nun 21, Mergînân'lı Şah Umar Babacan Oğlu'nun 18, Semerkant'lı Vali Hoca

24 S. Mutçalı, *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-Hadis* (Arapça Türkçe Sözlük), İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995, s. 713; Yay. Haz: İbrahim Üveys, Abdulhalim Muntasır, Atiyye Saralılı, Muhammed Halfullah Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, 2. Baskı, İstanbul: el-Maktaba el İslamiyya, t.y, c. 2, s. 742.

25 el-Curcânî, s. 177; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 298

26 Erdoğan, s. 283; Curcânî, s. 177; Maraşlı, s. 932; Şeyhülislâm Burhanuddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebibekr b. Abdilcalil er-Rişdânî el-Mergînânî, *el-Hidâye Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedi*, İstanbul: Dâru'l-Kahraman, 1986, c. 3, s. 101. Hidaye sahibi kâdıda aranan “*İçtihat ehli olması gerekir*” şartının evleviyet anlamında olduğunu ve Şâfiiler'e hilafen bu özelliği taşımayan kâdının kendisinden önce yazılan kazâ ve fetvâ kitaplarına bakarak hüküm verebileceğini dile getirmiştir. Bkz; Burhaneddin Mergînânî, c. 3, s. 101.

Konuyla ilgili metinde geçen cahil kelimesinin müctehit kelimesine mukabil olarak zikredildiğini ve imamların görüşlerini aklında tutamayan kimse olduğunu dile getiren el-Leknevî, Allame Abdulhayy, *Şerhü'l-Hidâye*, (*Hidâye ile birlikte*), 1. Baskı, Pakistan: İdâretü'l-Kurân ve'l-Ulûmü'l-İslamiyye, 1. Baskı, Pakistan: İdâretü'l-Kurân ve'l-Ulûmü'l-İslamiyye, Hic. 1417, c. 7, s. 354-355.

27 Muhammed Gâzi Mergînânî-Fayzullaev-Abdulahatov, s. 191-192. Racî'nin Mergianan Bek'i tarafından kâdı tayin edilişi; Kocanaliev, s. 38; Soodanbekov, s. 117, 119;

28 U. Sultonov, *Kaffol Şoşiy Mozori Vakfnomalari*, O'zbekiston Tarixi, Toşkent O'zbekiston Respublikası Fanlar Akademiyası “Fan” Naşriyoti, 2009, sy. 1, s. 38.

29 Muhammed Niyoz Hokandî, s. 460-461.

30 Sultonov, *Kukon Honligi Davrida Toşkent Kozilarini Tayinlaş Hakidagi Yorliklar Tahlili*, s. 132.

31 Sultonov, *Kukon Honligi Davrida Toşkent Kozilarini Tayinlaş Hakidagi Yorliklar Tahlili*, s. 132.

32 Yusubov, s. 65-66.

33 Muhammed Gâzi Mergînânî-Fayzullaev-Abdulahatov, s. 33, 173, 19. 1870'lerde Kâdılığa başlaması, 1906'da ilk kez hacca giderek görev bırakması, 1913'te ikinci kez kâdılığa giderek görevden tamamen ayrılışı.

Avaz Hacı'nın 14, Oşlu Tacü Muhammed Bahadır Çapı Oğlu'nun 11³⁴ sene gibi uzun bir kazâ görevinde kalmaları hanlığın adliyesindeki istikrarın korunuşundan haber vermektedir.

Devlete karşı isyan-ayaklanma, padişahı tahtan indirme, vergi ödememe konuları haricinde hanlıkta meydana gelen tüm dinî meselelerde kâdılar söz sahibi olmuştur.³⁵ FOKM arşivlerini incelerken kâdılarının ve mahkeme (kâdihâne) görevlilerinin görev alanı “*kitâbatî's-sükûk ve's-sicillât*”, “*dar zabtî vesâik ve'r-rivâyat ve'l-mahdarât*”, “*kat'î'l-husûmât*”, “*Matrukai'l-Muslimîn*”, “*el-avsiya*”, “*zabt-i amvâlî'l-eytâm ve'l-mecânîn*”, “*ukûdu'l-enkihâ*”, “*hukku's-sigar*”, “*el-evkâf el-hayriyye*”, “*ukûdu'l-bey'i ve's-şirâ*”, “*ukûdu'd-deyn ve ib râuhu ve iskâtuhu*”, “*el-umûr el-hayriyye*” konularına şamil olduğu tespit ettik.

B. A'lam

Hokan Hanlığı'nda “*a'lamlık*” unvanı mahkemede yargı görevini ifâ eden âlim kişi için kullanılıyordu³⁶. Bu mevkiye gelmenin yolu hanın direk tayin edişi,³⁷ kâdılık sınavına girip tam not alamadığı için bir nevi kâdı adayı olarak işe başlama-sı³⁸ veya mahkeme işlerinde en alt dereceli mırzalık görevinden tecrübe kazanarak a'lamlığa yükselmesi³⁹ şeklinde gerçekleşirdi. Bazen mahkemede çalışan müftülerin en yaşlısı a'lam olabiliyordu. Bu yüzden bazen “*baş müftü*” de deniliyordu.⁴⁰

A'lam, mahkemeye gelen dava ile ilgili verilen müftülerin fetvâlarının şer'iat'a uygunluğunu analiz eder, fetvâyı uygun bulması halinde kendi mühürünü vurarak kâdıya iletir ve kâdının bu fetvâyı kararlaştırmasını sağlıyordu.⁴¹ Yani a'lam mahkemede dava ile ilgili kararın taslak metnini hazırlayıp tasdik edilmek üzere kâdıya sunan bir nevi yardımcı kâdı idi. Bu şekilde a'lam günümüz mahkemesindeki danışmanlık, Osmanlı'daki fetvâ emini görevini yapıyordu.⁴² Klasik İslâm Adliyesinde taslak karar (fetva) metnini hazırlayıp kâdıya onaylatan kişiyi ifade etmek üzere “*müsevvid*” terimi kullanılıyordu.⁴³ A'lam mahkemedeki yüksek otoritesine dayanarak kâdının hastalanması veya ağır hava şartlarından dolayı mahkemeye gelemediği durumlarda mahkeme başkanlığını da geçici olarak üstlenebiliyordu.⁴⁴

34 Davletşin, s. 38, 43, 42, 45, 38, 40.

35 Eşonova, s. 10; Hodcaev, s. 82.

36 Beysembiev, *Tarihu Şahrûhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, s. 68.

37 Madalı Han'ın (1822-1842) Usturşân (Orotöbö) şehrinin şer'i mahkemesi'ne Molla Hacı İşan'ı a'lam tayin edişinde görmemiz mümkündür. Bkz; Soodanbekov, 119.

38 Soodanbekov, 119

39 Muhammed Gâzi Merginânî-Fayzullaev-Abdulahatov, s. 173, 190.

40 Muntahab, s. 97.

41 Nalivkin-Nalivkina, s. 56; Muhtarova, s. 40; Muhammed Hâkim Han, s. 97; Soodanbekov, s. 119; Palen, s. 5; Potanin, 223; Davletşin, s. 36-37; Muhammed Gâzi Merginânî-Fayzullaev-Abdulahatov, s. 11.

42 Erdoğan, s. 143.

43 Erdoğan, s. 428.

44 Nalivkin-Nalivkina, s. 56.

C. Müftü

Hanlıktaki şer'î mahkemelerin esas organlarından biri de müftü idi. Müftü de kâdılık sınavına girmesi, idarecilerin resen tayin etmesi, mırzalık görevinden müftülük görevine terfi etmesi yolu ile bu göreve gelebiliyordu.⁴⁵ Mahkemede birkaç müftü yer alabiliyordu ve bunların en yaşlısı bazen “*baş müftü*”, diğer müftüleri ise “*molla*” olarak isimlendiriliyordu.⁴⁶ Bazen da şehrin en büyük mahkemesinde çalışan müftüye “*baş müftü*” ismi veriliyordu.⁴⁷ Bazı mahkemelerde a'lam veya mırzanın olmaması nedeni ile müftüler kâdının hem a'lam hem mırzası olarak da görev yapıyorlardı.⁴⁸

Resmî müftü, mahkemeye gelen davalar konusunda yazılan furû-ı fıkıh kitaplarındaki fetvâ, rivayet ve kavilleri derleyip a'lama iletmek ile görevli idi.⁴⁹ Hanlıkta serbest meslek icra eden müftüler de vardı. Serbest meslek icra eden müftüler, bazan müddâi ve muddâ aleyhin isteği doğrultusunda mahkemede onları vekil sıfatıyla savunuyorlardı. Serbest çalışan bu müftüler alış-veriş, vakıf vb. akitlerin metninin hazırlamakla bir bakıma günümüz avukatların görevlerini ifâ ederlerdi. Bu da, işgalci Rus Hükümeti'nin yerli mahkemeleri modernize edilmesi gerektiğine, fetvâların davacı ve davalı isteğine göre değişebilirlik mahiyette olup, hukuk bel kemiğinin oluşmamasına neden olduğuna dair sunduğu gerekçelerin birisi olmuştur.⁵⁰ Müftüler aynı zamanda bulunduğu bölgede vâlilere ve halka vâz-u nasihatte da bulunmuşlardır. Bazı mahkemelerde a'lam veya mırzanın olmaması nedeni ile müftüler kâdının hem a'lam hem mırzası olarak da görev yapıyorlardı.⁵¹ Dikkat çeken bir diğer husus da, müftülerin mahkeme kararına zıt düşen ve meselenin fetvâ boyutunu konu edinen mevzuları da ele alarak, fetvâ ve müftü terimlerinin esas anlamında kullanılmış olmasıdır.⁵²

45 Soodanbekov, s. 119; Sultonov, *Kukon Honligi Davrida Toşkent Kozilarini Tayinlaş Hakidağı Yorliklar Tahlili*, s. 132. Bu kaynakta 1845-1846 arası Taşkent hâkimi Mirza Ahmet Kuşbeği tarafından kâdı ve müftülerin tayin edildiği dile getirilmiştir.

46 Muntahab, s. 97; Davletşin, s. 36; Eşonova, s. 22.

47 Muntahab, s. 18; Muhammed Gâzi Merginânî-Fayzullaev-Abdulhatov, s. 12. Bu eserde Hocahan Hoca Raci Merginânî'nin (1834-1918) “*Merginan şehrinin kâdı-i kelanı*” şeklinde tesmiye edişi

48 Davletşin, s. 41. Özkent şehrinin Kurşab Mahalle Mahkemesi'nde Oş ve Andican medreseleri mezunu Tâci Muhammed Muhammed Dordı Mamat Oğlu'nun hem müftülük hem de mırzalık yapması müşahade edilmiştir. Aynı şehrin başka bir mahallensinde Tohtar Şakür Oğlu'nun kâdılık yaptığı mahkemede a'lam olmadığından kendisi ile birlikte çalışan müftüsü hem müftülük hem de a'lamlık yapardı.

49 Nalivkin-Nalivkina, s. 56; Muhammed Gâzi Merginânî-Fayzullaev-Abdulhatov, s. 11; Soodanbekov, s. 119.

50 Palen, s. 5; Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, s. 74; Eşonova, s. 23; E. Feodorov, *Oçerki Natsioanlno-Osvoboditelnogo Dvijeniya Sredney Azii*, Taşkent: 1925, yy, s. 27; Koconaliev, s. 39; Boboev, J. Şadiev, M. Ahmedova, Z. Hidir, *Uzbek Davlatçılığı Tarihi*, c. 2, s. 368-369; Soodanbekov, s. 119; Sultonov, *Kaffol Şoşiy Mozori Vakfnomalari*, s. 38.

51 Davletşin, s. 41. Özkent şehrinin Kurşab Mahalle Mahkemesi'nde Oş ve Andican medreseleri mezunu Tâci Muhammed Muhammed Dordı Mamat Oğlu'nun hem müftülük hem de mırzalık yapması müşahade edilmiştir. Aynı şehrin başka bir mahallensinde Tohtar Şakür Oğlu'nun kâdılık yaptığı mahkemede a'lam olmadığından kendisi ile birlikte çalışan müftüsü hem müftülük hem de a'lamlık yapardı.

52 Eşonova, s. 22.

D. Mırza (Kâtip)

Kur'an-ı Kerim'de "*kâtib-i adl*"⁵³ şeklinde tesmiye edilen kâdı katipliği görevi Hokand Hanlığı'nda da şerefli bir unvan sayılmıştır ve bu görev mahkemenin noterlik işlerine de şamil olmuştur. Mırza, dava seyri süresince müftülerin konu ile ilgili verdikleri fetvâları yazıya dökerek a'lama ileten ve kâdının verdiği kararları tescil eden mahkeme organı idi.⁵⁴ Mırza, mahkeme kararından iki âdet kopya hazırlayıp birini muddâiye diğerini müddâ aleyhe verirdi. Sicilin aslını ise kâdının Hüküm Defterine (Sicil) kaydedirdi.⁵⁵ Mırzaların medreselerde özellikle hüsnü'l-hatt eğitimi üzerine durmaları⁵⁶ veya el yazısının güzel olması,⁵⁷ onların bu göreve gelmesine sebep olmuştur ve mırzalık yargı alanındaki kariyer anlamında aslında mahkemedeki ilk basamak idi. Yukarıda zikri geçen mırzalık şartlarının yanında fıkıh ilminde iyi bir melekeye sahip olma şartı vardı. Muhammed Gâzi Mergînânî, Rahmatullah Fayzullaev, Nodircon Abdullahatov gibi araştırmacılar bu şartın sadece mırza için değil, müftü ve a'lamlar için da geçerli olduğunu ve bu yüzden XIX. Asırlarda Orta Asya'da özellikle fıkıh ilminin çok iyi bir şekilde gelişmesine neden olduğunu dile getirmişlerdir.⁵⁸

VII. MAHKEME ORGANLARININ EĞİTİMİ

Mahkemede görev yapacak elemanlar mektep ve medrese olmak üzere iki aşamalı eğitim süzgecinden geçiyordu. Abdulahatov ve Feyzullaev dönemin mektep ve medreselerindeki eğitim süresini 10-12 sene olarak gösterirken, Fitrat sadece 7 sene olarak göstermiştir.⁵⁹ Horoşkin ve diğer bilim adamları dönemin eğitim süresinin 15-20 sene arası olduğunu dile getirmiştir.⁶⁰ Çarlık Rusya bilim adamı Ostroumov mektep öğrencileri 5-7-10 yaşlarında eğitime başlaması, okuma yazma öğrendikten sonra "*mırza*" unvanını alarak medreseye geçiş yapması, medrese öğrencilerinin "*talibi'l-ilm*" adı ile adlandırıldığını dile getirmiştir.⁶¹ Medreselerdeki eğitim sabah namazından sonra talebelerin derslerin yapıldığı odalarda toplanması, iyi okuyan talebenin (peşkadam) okunacak kitabı yüksek sesle okuması,

53 Bakara 2/282.

54 Muhammed Hâkim Han, s. 203; Muhammed Gâzi Mergînânî-Fayzullaev-Abdulahatov, s.11.

55 Muhammed Hâkim Han, s. 203.

56 Nalivkin-Nalivkina, s. 63. Mırzanın eğitimi Kuran-ı Kerimi güzel bir şekilde Fatiha suresinden Nass suresinde kadar yazıp bitirme şeklinde yapıyordu.

57 Muhammed Gâzi Mergînânî-Fayzullaev-Abdulahatov, s194. Hocahan Hoca Racî Mergînânî'nin Abdullahcan isminde güzel el yazıya sahip katibi bunun örneğidir.

58 Muhammed Gâzi Mergînânî-Fayzullaev-Abdulahatov, s. 11.

59 Fitrat, s. 61; R. Fayzullaev, – N. Abdulahatov, *Muhammad Yusuf Hazin Merginani*, Taşkent: Sharq Basımevi, 2013, s. 414.

60 Horoşkin, s. 91.

61 N. P. Ostroumov, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya*, S. Petersburg: yy. 1907, s. 162.

hocanın ibareyi açıklayarak ders yapması, birinci gruptan sonra başka bir grup ile aynı usulün devam etmesi, derslerin akşama kadar sürmesi ve her namazdan sonra yemekler ikram edilmesi şeklinde yürütülmüştür.⁶²

Medreselerde okutulan eserler hakkında alan uzmanı Kattaev “*Avval-i İlm*”, “*Kâfiye*”, “*Şerh-i Molla*”, “*Fıkh-ı Keydanî*”, “*Şemsiye*”, “*Sullamî*”, “*Muhtasarü'l-Vikâye*”, “*Tazhib*”, “*Talhis*”, “*Molla Celal*” eserlerini zikreder.⁶³ Rus bilim adamı Horoşkin “*İlm-i Sarf-ı Mâzî*”, “*İlm-i Sarf-ı Zindcânî*”, “*İlm-i Nahv*”, “*İlm-i Nahv-i Harakât*”, “*Haşiye-i Mir Seyit*”, “*Haşiye-i Molla Ahmet*”, “*Hâşiye-i Molla Abdulhakim*”, “*Akâidü'ş-Şurûh*”, “*Kitabü Kâdî Mubarak*”, “*Şerhü Muhtasarü'l-Vikâye*”, “*Sebatü'l-Âcizin*”, “*Mantikü't-Tayr*” adlı eserlerin da okutulduğunu dile getirmiştir.⁶⁴ Yine bir başka Rus bilim adamı Ostroumov da medreselerde “*Avval-i İlm*”, “*Kâfiye*”, “*Maslakü'l-Müttakîn*” eserlerinin da okutulduğunu vurgulamıştır.⁶⁵ 1845 senesinde Taşkent hakimi tayin edilen Abdurrahman (Sarımsak) Eşen Börü Hoca Sançikmânî Medresesi'ne baş müderris tayin ettiği Abdülmüttalib'in babası Mir Salim tarafından mezkur medreseye 23 adet kitap vakfedilmesi ve bu kitapların arasında “*Tefsir-i Zahravayn*”, “*el-Hidâye*”, “*Akâid-i Neseft*”, “*Muhtasarü'l-Vikaye*”, “*Câmiü'r-Rumûz*”, “*Salatu Masûdî*” eserlerinin da yer alması konumuzu vuzuha kavuşturmaktadır.⁶⁶ Bütün bu eserlerin yanında medreselerde “*Mârifetnâme*”, “*Ma'rifetü'l-Ulûm*”, “*Kimyâ-i Saadet*”, “*Ma'rifetü'l-Âfâk*” eserlerinin da okutulmuştur.⁶⁷ Yukarıda değindiğimiz gibi mektep ve medreselerdeki eğitim süresinin 15-20 sene gibi uzun bir eğitim süresi şeklinde planlanması, yukarıda zikri geçen eserlerin bu ilim yuvalarında okutulması, şerî mahkemelerde görev alacak her bir mahkeme organının ciddi bir eğitim sisteminden geçtiğine ve son derece geniş çaplı bilgi dağarcığına sahip olduklarına işaret etmektedir.

VIII. MAHKEME ORGANLARININ ATANMASI, AZLİ VE TERFİİ

Medrese eğitimi sonrası şerî mahkemelerde görev almak isteyen kâdî adayları kâdî-i kelanın düzenlediği kâdılık sınavına tabi tutuluyordu. Adayların sınavdaki performansları göz önünde bulundurularak en üst puanı (notu) elde eden aday kâdılık, ondan sonraki aday a'lamlık, ondan sonraki derecede bulunan kişiyi de

62 Ostroumov, *Sartı-Etnografiçeskie Materialı*, s. 15, 16.

63 Kattaev, s. 32-33.

64 Horoşkin, s. 90.

65 Ostroumov, *Sartı-Etnografiçeskie Materialı*, s. 253.

66 U. Sultonov, *Muhammed Salihhoca va Uning Tarih-i Cadida-i Taşkent Asari*, Taşkent: O'zbekiston Yayınları, 2009, s. 159-160; E. F. Abduhaimov, *Medrese v Turkestanskoy Krae (v kontse XIX veka)*, Ujuno Kazahstanskiy Universitet im M. Auezova, sy. 94, s. 3.

67 Ostroumov, *Sartı-Etnografiçeskie Materialı*, s. 15; Kattaev, s. 32-39; Abdulhatov-Fayzullaev, s. 412-414.

müftülük ve el yazısı güzel olan adayı da mahkeme katipliği görevine getiriliyordu. Yargı fonksiyonunun bizzat ve bilfiil ifâ eden kâdıların tayini, azli, terfii bizzat padişah veya bölge idarecisi tarafından resmî bir şekilde gerçekleşiyordu. Bu bağlamda Kaffol Şoşî Mezarlığı Vakıfnâmeleri uzmanı Sultonov'un araştırmasında Alim Han (1898-1810) tarafından 1225 Cümadi'l-Üvlâda (1810-Haziran-Temmuz) Kâdı Mir Fuzeyl b. Ahund Damolla Salih'i Taşkent şehri kâdılığına tayin fermanı ortaya çıkmış ve konuyla ilgili odak noktası olmuştur.⁶⁸ Aynı şekilde Muhammed Niyoz Hokandî da kendi eserinde Molla Salihbek Ahund'un Malla Han (1851862) döneminde padişah fermanıyla başkâdılığa tayin edildiğini dile getirmiştir.⁶⁹ Kâdılarının görevlerinden azli konusunda da hanlar yetkili olmuştur. Hokand Hanlığının padişahi Hudayar Han (1865-1875) seneleri arasında Fergana şehrinin kâdısını ordudaki askerin malını 2. annesinden olan küçük kardeşleri için kararlaştırması yüzünden işinden azletmesi, çıkardığı hükmü iptal etmesi, hatta sakalının yarısını keserek sokaklara sürmesi olayı da müşahade edilmiştir.⁷⁰ Hanlığın şerî mahkemelerinde terfii şekli katibin müftü, müftünün a'lam, a'lamın kâdı, kâdının kâdı-i kelan makamına yükselmesi şeklinde olmuştur. Hocahon Hoca Racî Merginânî (1843-1918) Buhara'daki Mir Arap Medresesi'nde 18-19 sene ilim tahsil ettikten sonra Merginan'a dönerek Taşmezar Mahallesi'ndeki mahkemede kâtip, sonra müftü ve a'lam, sonra kâdı ve en sonunda kâdı-i kelanlığa terfi etmesi konumuza ışık tutmaktadır.⁷¹

IX. KÂDILARIN MAAŞI

Hanlığın şerî mahkemelerinde görevli kâdıların devlet tarafından tahsis edilen maaş padişah tarafından vaad edilse de bu konu çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Bu nedenle mahkeme masrafları tarafların kendi aralarında anlaşması veya dava öncesi davacının bu masrafları üstlenmesi şeklinde karşılanıyordu.⁷² Mahkeme masraflarının miktarı ise söz konusu olan cezanın yüzde onu şeklinde belirleniyordu ve bu onluk ücretin onda üçü katibe aitti. XX. Asrın başlarında Orta Asya kâdıları bakacağı her dava türüne göre özel fiyatlar biçmişlerdi. Ancak, çoğu zaman bu fiyatlar yukarıda zikrettiğimiz yüzde onluk miktarını geçmiyordu.⁷³

68 U. Sultanov, *Kaffol Şoşiy Mozori Vakfnomalari*, O'zbekiston Tarixi, Fan Nashriyoti, 2009, sy. 1, s. 38.

69 Niyoz Muhammed Hokandî, s. 460-461.

70 Niyoz Muhammed Hokandî, s. 333.

71 Muhammed Gâzi Merginânî-Fayzullaev-Abdulohatov, s. 173, 192-193, 318; Feyzullaev-Abdulohatov, s. 475-478.

72 Eşonova, s. 15-16.

73 Eşonova, s. 15-16.

SONUÇ

Hokand Hanlığı, yargı teşkilâtı alanında oturmuş bir yargı sistemine sahip idi. Hanlıktaki yargı kurumları “*Mezâlim Mahkemesi*”, “*Kâdî'l-Askerlik Kurumu*”, “*Muhtesiplik Müessesesi*”, “*Kâdî-i Kelanlık*” ve “*Kâdılık Müessesesi*” şeklinde teşkilâtlanmış ve her biri kendi sahalarındaki husumetlerin karar mercii olmuştur.

“*Mezâlim Mahkemesi*” hanlıkta meydana gelen siyasî konulardaki davaları ele alırken, “*Kâdî'l-Askerlik Kurumu*” ise genellikle askerî alandaki husumetlerin karara bağlandığı kurum olmuştur.

“*Muhtesiplik Müessesesi*” kamu hakları ihlâli konuları üzerinde yetkili olup, halkın huzur ve sükunetinden sorumlu olmuş, kamu alanındaki belli davalara çözüm üretmiştir.

“*Kâdî-i Kelanlık*” ve “*Kâdılık Müessesesi*” yukarıda zikrettiğimiz kurumların sahası dışında kalan tüm şerî davalarda yetkili olmuştur. “*Kâdî-i Kelanlık Kurumu*” bütün hanlıktaki kazâî ve adlî konulardan sorumlu esas figür olması nedeni ile kendi çatısı altında iş yürüten “*Kâdılık Müessesesi*” organlarının eğitimi, tayini, azli, terfii, şer’î mahkemelerin yapısı ve işleyişini nezareti, kâdılar toplantısını tertip etme ve bu toplantıda çetrefilli davaları çözüme kavuşturma gibi birçok konuda yetkili bir kurum olmuştur.

Sıkı bir eğitim süzgecinden geçirilen ve devlet adamı tarafından tayin edilen kâdılar ise tüm şer’î husumetlerde yetkili olup, halkın gündelik hayatına yön veren dinî ve bürokratik merciiler olmuştur. Kırgız ve Kazakların yaşadığı hanlığa ait bölgelerde da, hanlıktaki şerî mahkemelere paralel olarak örfî hukuk prensipleri çerçevesinde iş yürüten “*Biy Mahkemeleri*” vardı ve bu konudaki çalışmalarımız ileriki günlerde özel bir konu altında takdim edilecektir.